

*Богдан Кіндратюк
Прикарпатський національний
університет ім. В. Стефаника,
Івано-Франківськ*

Дзвони і дзвоніння в церковному богослуженні

Уставні засади використання дзвонів у богослуженні, дотримання канону дзвоніння мають особливу вагу. Візантійська літургійна практика дзвонів не знала; після хрещення Русі-України передалися тільки приписи про використання дерев'яних бил і металевих клепал. Дзвони прийшли до нас із латинського Заходу, й згодом у церковному та громадському житті сформувалася власна практика їхнього використання, утверджена досвідом століть і певними місцевими звичаями. З часом кожне дзвоніння отримало свою назву й призначення.

Богослужбове призначення дзвонів і дзвонінь в Українській Церкві та православному богослуженні описано й опрацьовано в багатьох джерелах, матеріалах та дослідженнях. Найбільш повними з доступних нам праць є публікації відомого російського літургіста Константина Нікольського¹. Зокрема, про це йдеться в окремому розділі «Про дзвони й дзвоніння» його головної праці «Пособие к изучению устава богослужения православной церкви»². Цей розділ написано на основі вивчення традицій використання дзвонів – з літописів, церковних уставів, літургійних книг тощо. Докладний опис бил, клепал і дзвонів у християнському богослуженні та їхнє призначення знаходимо в популярній праці Серафима Слобідського³; видавничий відділ Української Православної Церкви (Київського Патріархату) видав нещодавно переклад цієї роботи, в якій є розділ «Про дзвони і православне дзвоніння»⁴. Хоч автор опирається головним чином на практику та, зокрема, згадану працю К. Нікольського, часом він усе ж відзначає українські звичаї, наприклад: «по обычаю кievскому и всей Малороссии»⁵. На противагу К. Нікольському, С. Слобідський, згадуючи про використання в катедральних соборах і великих монастирях п'яти й більше різних за розмірами дзвонів, орієнтується переважно на парафіяльні церкви, де їх було два-три. Тому, з урахуванням цього, у своєму викладі

про функціональне призначення дзвонів він привертає увагу до творення дводзвону, тридзвону, передзвону, перебирання на Всенощній і Літургії з використанням декількох дзвонів.

Узагальнюючи питання пастирської практики, зокрема й щодо дзвонів, 1903 р. у Києві з'явилося перше видання «Настольной книги священника»⁶. Цей довідник укладений редакцією журналу «Руководство для сельских пастырей» за матеріалами власних публікацій і з доданням відомостей, запозичених із періодичної преси. У підрозділі «Порядок дзвонів» привертається увага до чіткої регламентації їхньої тривалості.

Михайло Скабалланович, пояснюючи виклад Типікона, звертається до джерел церковної історії, зокрема старих уставів, давніх традицій, прослідковує форми застосування бил, клепал і давонів; докладно описує сенс благовіста, його історію та характер, види, час і порядок використання на Всенощній, дзвоніння на Утрені, на *Достойно* тощо⁷.

У Типіку о. Ісидора Дольницького⁸, посібниках о. Юліяна Катрія⁹, Леоніда Лужницького¹⁰ й інших подібних публікаціях про богослуження в Українській Греко-Католицькій Церкві головна увага привертається до відмінностей щодо використання бил, клепал і давонів у Страсний тиждень і на Воскресіння. У «Поясненні богослужень» о. Родіона Головацького відсутні вказівки щодо використання цих музично-літургійних інструментів, хоч автор ретельно прослідковує історію впровадження і використання тих чи інших піснеспівів, молитов у богослужбових відправах¹¹. На відміну від згаданих праць, у характеристиці Літургії УГКЦ о. проф. Л. Лужницького¹² чітко вказується на ті місця, де використовуються дзвоніння, а інколи зазначається кількість ударів дзвона. Проте тут відсутні настанови, які саме дзвони й дзвоніння слід застосовувати.

Дзвони віддавна були невід'ємною часткою християнських храмів. Як правило, їх розміщували на дахах, при вході до церкви, на дзвіницях, у церковних дзвіницях, які іноді влаштували в арках ганків, у самому храмі із західного боку, чи поблизу храму, в особливій споруді для них, яка раніше називалася бильницею¹³.

Дзвони призначалися для того, щоб скликати вірних на богослуження, або, як гадується в літургійних книгах, *знаменати*, тобто давати знати про ту чи іншу службу, виражати торжество Церкви та її богослуження, повідомляти неприсутніх у храмі про час здійснення особливо важливих складових Служби Божої та тим самим спонукати людей долучатися до храмової молитви. Водночас звуки дзвонів не тільки оповіщають про час

богослуження, а й підготовляють благовірних до нього чи замінюють його для відсутніх: дзвоніння «власне є вже саме богослуження, що здійснюється звуками музики»¹⁴. Про призначення дзвонів говориться як у проханнях ектеній, так і в особливій молитві з *Чину благословення та освячення дзвона*¹⁵; цей чин уперше з'явився у Требнику 1646 р. Петра Могили.

У церковних уставах і богослужебних книгах дзвони називаються по-різному: било, клепало, кампан, тяжкая, звони. Деякі з цих назв збереглися з часу, коли дзвони ще не були введені в користування християнською Церквою (до VI ст.)¹⁶ і вірних скликали на богослуження ударами молота або палиці у дерев'яну дошку чи металевий брусок; уживали також кам'яні клепаля. У Типіконі ці знаряддя називають *било, клепало, древо* чи просто *велике*. І хоча з часом з'явилися дзвони, у церковних уставах їх і надалі називають по-старому. В описі подорожі Антіохійського патріярха Макарія Україною в середині XVII ст. часто згадуються не тільки монастирські дзвони, а й била. Наприклад, перш аніж увійти в одну з церков Густинського Троїцького монастиря, подорожуючі почули, що «ударили в дерев'яні, залізні й мідні била»¹⁷. Під час трапези теж багато клепали¹⁸. Ще в середині XIX ст. в чернечих обителях Чернігівської єпархії впродовж дня разом із дзвонами ударили в било. Зокрема, у Рихлівській пустині щоденно до Вечірні, Утрени й Літургії після звичайного благовіста, в належний дню дзвін, паламар ударяв у дерев'яне било, а на Всенощній у недільні та святкові дні, на 9-й пісні канону на честь пресв. Богородиці билося в клепало (воно, за звичаєм східних Церков, знаходилося поза храмом). Подібна традиція побувала й у Києво-Печерській лаврі¹⁹.

Власне дзвони в Типіконі найчастіше позначаються як: 1) *кампан* (лат. *campana* – поле; як для того, хто бажає мандрувати, воно не є перешкодою, так і дзвоніння без перепон розносяться повсюди²⁰, інша версія – від назви римської провінції Кампанья, де з тамтешньої доброї міді відливали дзвони²¹; 2) *тяжкое* (βαρεα) – від *тяжких*, сильних звуків дзвонів²²; 3) *дзвони* – від їхньої звучності²³; 4) інколи їх іменують словом *язичний*.

Як правило, при храмах є декілька дзвонів, які різняться між собою величиною та силою звучання. Відповідно до призначення, у багатьох церквах розрізняють дзвони празничний, воскресний, поліелейний, простодневний (або будний), п'ятий дзвін (або малий); у сучасних виданнях їх називають святковий, недільний, поліелейний, буденний²⁴. При цьому буває декілька маленьких (задзвінних) дзвонів різних розмірів. Часом дзвони мають імена того чи іншого святого, які отримали під час хрещення.

Для вислову радості, смутку й торжества виникли різні форми дзвоніння, і кожне з них має свою назву й значення (святкове, буденне, великопісне, заупокійне).

Серед дзвоніння розрізняють два основні види: *благовіст* і власне *дзвоніння*, коли вдаряють у два й більше дзвонів одночасно або поперемінно.

Благовіст – це таке дзвоніння, при якому помірно вдаряють в один великий дзвін або в декілька, але не в усі разом, а почергово в кожен окремо²⁵. Спершу звучать три повільних протяжних удари, аж поки не перестане звучати дзвін, а опісля лунають помірні удари. Коли дзвони дуже великі, то такі помірні удари роблять язиком дзвона в обидва його краї, а якщо він невеликий, то язик притягується шнуром близенько до плаща, на мотузку кладуть дошку і, натискаючи на неї ногою, дзвонять²⁶.

Благовіст є двох видів: а) звичайний, або частий, який твориться найбільшим дзвоном; б) пісний, або рідкий, що твориться меншим за величиною дзвоном у будні дні Великого посту²⁷. М. Скабалланович поділяє благовіст і дзвоніння до богослужень на «святкове, недільне, будне трьох щаблів урочистості, постне й похоронне»²⁸. Наприклад, для малої Вечірні, Повечір'я, Великого повечір'я і Часів, як будним, так і святковим, призначається будний благовіст (у малий дзвін), оскільки дзвоніння має відповідати урочистістю не тільки дню, а й службі²⁹.

Коли в декілька дзвонів б'ють почергово, то такий благовіст називають *передзвоном*. У Типіконах назва *благовіст* не вживається, а для його означення вживають слово бити (у било), клепати, знаменати, ударяти. Пізніша назва *благовіст* влучно передає сенс церковного дзвоніння: «Для благочестивої душі заклик у церкву й нагадування про Службу Божу... складають завжди радісну, благу вість. Особливо пристойно називати благовістом заклик до літургії»³⁰.

Тридзвін (російською *трезвон*) – це коли тричі з невеликими перервами вдаряють у декілька дзвонів одночасно. Нині тридзвоном називають не тільки биття в усі дзвони тричі, а й загалом дзвоніння з використанням усіх трьох груп ідіофонів. Тридзвін висловлює християнську радість, урочистість³¹. З урахуванням характеру богослуження, свята чи події дзвонар обирає дзвони, в які потрібно бити, частоту, звучність і загальну композицію дзвоніння.

До богослуження благовіст звучить тричі протягом дня: до Вечірні, Утрені й денної Служби Божої (Обідні). Для зручності парахіяни дев'ять щоденних служб церковного богослуження (Вечірня, Повечір'я, Всенощна, Утренья, I-й, III-й і VI-й Часи, Літургія та IX-й Час) здійснюються по три разом: 1) IX-й час, Вечірня та Повечір'я; 2) Всенощна, Утренья й

І-й Час; 3) III-й і VI-й Часи й Літургія. У монастирях, де ці служби інколи відправляються окремо, для них є особливе дзвоніння; наприклад, окрім Вечірні, там дзвонять до Повечір'я³². У чернечих обителях благовіст звучить до Всенощної «спочатку у великий дзвін повільно й довго, а потім у всі дзвони (не у 2 чи 4, як для буденних служб й малих празників)»³³. У монастирях навіть «несення панагії супроводжується дзвонінням у било чи дзвін, що надає особливій урочистості цій процесії і водночас служить благовістом до трапези»³⁴.

Благовіст буває перед IX-м часом (і Вечірнею), перед Всенощною (і Утренею), перед III-м часом (і Літургією). Після цього перед більш урочистими службами вслід за благовістом буває тридзвін у декілька дзвонів. Дзвонять перед Вечірнею, після IX-го Часу, перед Утренею наприкінці Всенощної, перед Літургією після III-го й VI-го Часів. При цьому К. Нікольський зауважує, що «перед службами вечірні, утрени, літургії буває тридзвін і тоді, коли вони відбуваються не в зазначеному порядку з іншими службами. Так, перед вечірнею на чуванні, яким воно й розпочинається, буває тридзвін одразу після благовіста. Тридзвін перед вечірнею після часів буває й тоді, коли вечірня передує літургії, наприклад: на Благовіщення, у великий четвер, у велику суботу й у дні великої Чотиридесятниці, коли буває літургія преждєосвященних дарів. Перед утренею буває тридзвін і на чуваннях, тобто тоді, коли утрени йде за вечірнею, а не за всенощною. Перед утренею тридзвін буває і на Великдень, коли утрени слідує за каноном повечір'я»³⁵.

Перед Літургією тридзвонять тоді, коли вона відправляється відразу після Вечірні, а не після III-го й VI-го Часів, наприклад, на Благовіщення, у Великі четвер і суботу, перед літургією Преждєосвященних Дарів. У Страсну середу, як зазначається в Типіконі, у соборних храмах і парафіяльних церквах вихід (після Вечірні) не буває, але після прощення тридзвонять у два дзвони.

Для передання особливого торжества Церкви на Воскресіння тридзвін буває після Літургії, протягом усієї Світлої седмиці дзвонять увесь день аж до Вечірні, а також у всі недільні дні до Вознесіння й у день віддання Пасхи.

Тридзвонять також при молебних співах і в день храмових свят. Під час хресної ходи дзвоніння таке: спершу благовістять в один дзвін, потім на початку й під час самої процесії звучить тридзвін. Іноді благовіст перед хресною ходою звучить у декілька дзвонів, тобто як передзвін.

Під час богослужень дзвоніння буває на Утрени й Літургії. Воно сповіщає про певні важливі молитви, читання Святого Письма тощо³⁶.

Зокрема, на Утрени лунає багато дзвонів у той час, коли співається поліелей; при цьому запалюються всі свічки, за цим читається Євангеліє. Це дзвоніння називають «дзвоніння до Євангелія» (правда, М. Скабалланович зауважує, що тільки Євангеліє недільної та празничної Утрени має перед собою дзвоніння, а літургійне – ні³⁷).

На Літургії б'ють в один дзвін на *Достойно*, тобто у час виконання одного з найважливіших її піснеспівів. Він починає звучати від слів «Достойно і праведно є поклонятися Отцю, і Сину, і Святому Духу» і триває до співу «Достойно і правдиво є славити Тебе, Богородищо». Цей звичай введено в наших церквах на взірць західних. «На практиці ж, – зазначає С. Слобідський, – благовіст до *Достойно* буває коротшим, складається з 12 ударів. В Україні благовіст до *Достойно*, як правило, буває перед початком «Євхаристійного канону», під час співання Символу віри (12 ударів, один удар на кожен член Символу віри)»³⁸.

На ранішній Літургії дзвоніння на *Достойно* буває тільки тоді, коли Уставом передбачається літургія за рангом. На початку піснеспіву «Величить душа Моя Господа», відповідно до звичаю київського та всієї України, звучить короткий благовіст, що складається з дев'яти ударів у великий дзвін³⁹.

Своє певне призначення має також *дводзвін*: усіма дзвонами одночасно б'ють двічі⁴⁰.

Під час богослужень у деякі дні іноді лунає особливе сумно-урочисте дзвоніння – *передзвін*⁴¹. Для цього почергово вдаряють у кожен дзвін по одному чи кілька разів, починаючи від найбільшого й до найменшого (інколи по декілька разів), а потім ударяють у всі разом:

1) під час Літургії в день Пасхи при читанні Євангелія на кожен стих у храмі б'ють один раз у кандію⁴², а паламар – у велике било й великий дзвін, на останньому слові – у всі дзвони й у велике било;

2) на Утрени під час співу великого славослов'я в день Воздвиження Чесного Хреста (27 вересня), у Хрестопоклонну неділю (третя неділя Великого посту), 14 серпня перед виносом Чесного Хреста з вівтаря (при співі *Святий Боже*, коли хрест виносять на середину храму, тридзвонять у всі дзвони);

3) подібний передзвін також звучить: а) у Велику п'ятницю на Вечірні перед виносом плащаниці під час співу стихир *Тебе одіюючогося світом*; б) на Утрени у Велику суботу, коли настоятель проходить з Євангелієм під плащаницею (у цей момент б'ють у всі дзвони й обидва хори співають надгробне *Трисвяте*); в) під час співу великого славослов'я, перед обнесенням плащаниці навколо церкви; за цим передзвоном як на Вечірні, так і на Утрени творять тридзвін;

4) передзвін чинять також при виносі, відспівуванні й похованні священників, єромонахів, архимандритів і архієреїв; при виносі їх тіла й при процесії до могили використовують такий самий передзвін, як при виносі Чесного Хреста (14 серпня, 27 вересня), у Хрестопоклонну неділю, при виносі плащаниці у Велику п'ятницю та Велику суботу, тобто вдаряють один раз у кожний із дзвонів (до двох-трьох повторів), а потім один раз у всі дзвони разом. Після внесення тіла до церкви, як і після прочитання розрیشительної молитви й за покладанням тіла в могилу, виконують тридзвін.

Дещо інший передзвін буває перед освяченням води в дні храмових свят, коли спершу виконують передзвін або благовістять у кожен із дзвонів, починаючи з великого, по декілька разів. Перебравши їх, знову починають із великого. Такий благовіст Водосвяту відрізняється від благовіста ранньої чи пізньої Літургії, з яких одна передує, а інша відбувається після Водосвяту, оскільки перед нею благовістять в один дзвін (до ранньої вдаряють у нього рідко, а пізньої – часто). При зануренні у воду хреста під час Водосвяту тридзвонять.

Однаковий передзвін виконують перед Водосвятом і перед рукоположенням в єпископи.

Як не в усі дні й не для всіх відправ ударяли в однакові біла при скликанні до храму⁴³, так і не в усі дні й не для всіх богослужень використовують одні й ті ж дзвони. Відповідно до різних служб у празничні й інші дні, для благовіста та дзвоніння використовують різні дзвони.

У дзвін празничний благовістять:

1. У всі дванадцять празники до всенощних чувань і до Літургії.
2. У всі дні від Утрені п'ятниці Страсної седмиці, окрім Часів Великої п'ятниці, до Утрені понеділка седмиці апостола Томи.
3. До великої Вечірні в дні владичих празників: Різдва Христового, Богоявлення, Вознесєня, П'ятдесятниці, Преображення, Воздвиження Чесного Хреста, а також у Томину неділю; до Повечір'я в день П'ятдесятниці благовістять у будний дзвін.
4. У вечір Неділі сиропусної, неділі Чотиридесятниці (тобто тоді, коли є великі прокимени), у Квітну неділю та деякі інші неділі.
5. До Утрені й Літургії в понеділок Зішєстя Святого Духа та на другий і третій день Різдва Христового.
6. У дні храмових свят.
7. До великої Вечірні або Літургії, яка починається Вечірнею, у дні Навечір'я Різдва Христа й Навечір'я Богоявлення.

8. До всіх молебних співів, які відправляються в храмові дні й за розпорядженням настоятеля.

9. До Вечірні в дні храмових свят.

У всі ці дні, окрім Вечірні в день храмового свята, тридзвін виконується за допомогою всіх дзвонів (тільки до Вечірні в день храмового свята без великого дзвона). Подібний тридзвін буває до Вечірні в недільні й празничні дні.

У воскресний дзвін благовістять:

1. У всі інші недільні дні, окрім тих, що були вже загадані.

2. У празничні дні з Всенощними, за деякими винятками.

3. У день переполовинення та віддання Пасхи.

4. До Часів у дні Навечір'я Різдва Христового та Навечір'я Богоявлення й у Велику п'ятницю; тридзвін у ці дні виконується за допомогою всіх дзвонів, окрім найбільшого.

У дзвін поліелейний благовістять:

1. У дні святкувань із поліелеєм.

2. У празники, зазначені в Типіконі з Всенощною, коли ці празники припадають на період від Неділі м'ясопусної до Лазаревої суботи;

3. У дні віддання празників.

4. До Вечірні в середу й п'ятницю 5-ї седмиці, а також до Утрени, Вечірні й Літургії в четвер і суботу п'ятого тижня великої Чотиридесятниці.

Тридзвонять у ці дні за допомогою всіх дзвонів, окрім найбільшого.

У дзвін будний благовістять: у всі дні тижня, на які не припадає празник із поліелеєм на Утрени, окрім зазначених вище.

Тридзвін у ці дні буває без перших чотирьох дзвонів, тобто без будного, але, якщо трапляється служба з великим славослов'ям, то б'ють і в четвертий.

У п'ятій або малий дзвін благовістять до малої Вечірні. Дзвоніння або тридзвін до неї виконується за допомогою двох дзвонів. Це у два дзвони б'ють:

1. Перед Вечірнею й Утренею у понеділок, вівторок, середу, четвер і п'ятницю великої Чотиридесятниці, до четверга Страсної седмиці (хоч у соборних і парафіяльних храмах після Вечірні не розходяться, але після прощень тридзвонять у два дзвони), якщо ж тільки в ці дні не трапляється празник Благовіщення та свята з Всенощною і поліелеєм.

2. Якщо не служиться Літургія Преждеосвященних Дарів 8 (9) березня, то після Часів перед Вечірнею паламар ударяє у два дзвони.

Дзвоніння для богослужень у різні дні відрізняється своїм тоном, динамікою і характером: часті удари – це радість, рідкі – сум. У великий піст дзвонять сповільнено.

Перебирання – це таке дзвоніння, коли повільно вдаряють по черзі в кожен дзвін по одному разу, починаючи від найменшого й до великого, а потім одразу ж ударяють у всі разом, повторюючи з початку від найменшого багато разів. Це похоронне чи погребальне дзвоніння, що виражає смуток і скорботу за померлим⁴⁴.

Щодо відмінностей дзвонінь в ГКЦ, то в додатках Типіку о. І. Дольницького, де поміщено Устав богослужень Вечірні, Утрені й Літургії, уперше згадується про дзвони в описі порядку проведення Великодньої Утрені: «Вихід відбувається за звичайним порядком старшинства під гомін дзвонів та зі співом пісні «Воскресіння Твоє, Христе Спасе»⁴⁵. Пояснюючи порядок Літургії Благовіщення в неділю Воскресіння, зазначається: «Тільки на Євангелію свята не б'ють у дзвони»⁴⁶. У Великодню п'ятницю на Утрені «по відспівуванні кожної євангелії дзвонять у нас у всі церковні дзвони і, по дванадцятій євангелії не дзвонять до самого Воскресіння, а замість дзвонів вживають дерев'яні калатала. Але краще вже на страсній Утрені не дзвонити, а бити калаталами або кліпачками, бо страсна Утреня – час смутку, якому не відповідають радісні звуки дзвонів»⁴⁷. Описуючи ритуальні дії Утрені Великої суботи, коли виходять з Євангелією під Плащаницю, відзначається, що «у цей час дзвониться щосили..., а обидва хори співають «Надгробне трисвяте»⁴⁸.

Щодо тривалості дзвонінь, то в уставі регламентовано час, який відводять для благовіста й дзвонінь перед богослуженнями.

Вивчення функції церковних дзвонінь, їхня регламентація у відповідності із церковним уставом сприятимуть впорядкуванню їхнього використання в ході богослужень Української Церкви.

¹ Костянтин Тимофійович Нікольський (1824–1910) – протоієрей, літургіст, магістр Петербурзької духовної академії, доктор церковної історії. Був членом навчальної ради при Св. Синоді. Основною працею є «Пособие к изучению устава богослужения православной церкви» (Санкт-Петербург, 1862); ще за життя К. Нікольського книгу перевидали сім разів, і нині її часто публікують репринтом.

² К. Нікольський. О колоколах и звоне // *Пособие к изучению устава богослужения православной церкви*. – Санкт-Петербург, 1900. – с. 30–43.

³ С. Слободской. *Закон Божий для семьи и школы*, изд. 4-е, репринт. – Нью-Йорк, 1987. – С. 699–711.

⁴ С. Слобідський. *Закон Божий: Підручник для сім'ї та школи*, вид. 3-тє. – К., 2003. – С. 631–641.

⁵ Він же. *Законъ Божий*, с. 706.

⁶ Репринтне видання: *Настольная книга священника. Разрешение недоуменных вопросов из пастырской практики*. – М., 1999.

⁷ М. Скабалланович. *Толковый Типикон: Объяснительное изложение типикона с историческим введением*, вып. I–III. – К., 1910–1915 (репр. вид.: Москва, 1995). М. Скабалланович – професор Київської духовної академії.

⁸ *Типик Української Католицької Церкви: Переклад з церковнослов'янської / укладений о. Ісидором Дольницьким*. – Рим, 1992. I. Дольницький (1830–1924) – духівник і професор греко-католицької духовної семінарії у Львові.

⁹ Ю. Катрій. *Пізнай свій обряд: Літургійний рік Української Католицької Церкви*. – Нью-Йорк, 1976.

¹⁰ Л. Лужницький. *Літургіка греко-католицької Церкви*. У 2-х част. – Львів, 1922.

¹¹ Р. Головацький. *Пояснення богослужень*, 2-ге вид. – Львів, 1998.

¹² Див.: Л. Лужницький. *Літургіка греко-католицької Церкви*.

¹³ Найбільш повне дослідження споруд для дзвонів в Україні див.: Я. Тарас. Аспекти генези, типології споруд для дзвонів та їх розміщення на церковному подвір'ї // *Народознавчі зошити*. – Ч. 2. – Львів, 2000. – С. 306–330.

¹⁴ М. Скабалланович. *Толковый Типикон*, вып. II. – К., 1913. – С. 6.

¹⁵ К. Нікольський подає зміст відповідних прохань ектеній і молитов, поклинаючись на «Дополнительный Требник», виданий у Києві 1863 р. (*О колоколах и звоне*, с. 31–32). Освячення дзвона відбувається за спеціальним обрядом. Так, перш аніж встановлювати відповідно до *Чину благословення та освячення дзвона* його окроплюють зовні й усередині; потім виконують псалми 143, 149 і 28, а хор співає у відповідних місцях ектенію *Господи, помилуй* і стихирі. Священик читає відповідні молитви та Псалом 69. Наприкінці хор співає «Чеснішую Херувим... Слава і нині... Господи, помилуй!» Насамкінець священик чинить звичайний денний відпуст.

¹⁶ Р. Price. Bell // *The New Grove dictionary of music and musicians*, v. 2. London 1980, p. 434.

¹⁷ Репринтне видання: *Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Украину в середине 17 века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / перекл. з арабськ. Г. Муркоса*. – К., 1997. – С. 117.

¹⁸ Там само, с. 118.

¹⁹ E. Arto. Die altrussische Glockenmusik. Eine musiklavistische Untersuchung // *Musica Slavica. Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas*. Wiesbaden 1977, с. 85.

²⁰ П. Казанский. О призыве к богослужению в Восточной Церкви // *Труды Первого археологического съезда в Москве*. – Т. 1. – М., 1871. – С. 305.

²¹ К. Никольский. *О колоколах и звоне*, с. 32–33. Ідеться, мабуть, про Європу, оскільки перші дзвони виготовляли в Азії, звідки вони розповсюдилися по всьому світу (Ch. Mahrenholz. *Glocken. Abendland: Mittelalter und Neuzeit // Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, т. 5. München 1989, с. 277).

²² Прослідковуючи різні тлумачення слова *тяжкое*, К. Нікольський відзначає, що одні розуміють під ним великий кампан (іноді цей термін перекладається і в богослужбних книгах як *великий кампан*). Водночас інші *тяжкое* застосовують і до решти дзвонів. Мабуть, правильною є також думка, що під цим словом розуміють не дзвін, а биття в нього, коли звучать сильні часті удари з однаковими паузами. *Тяжкое*, як уважав К. Нікольський, стоїть часто при словах *било* або *дзвін*, хоч воно не узгоджується ні в роді, ні в числі з цими словами. При цьому автор слушно ставить питання: «Якщо б "тяжкое" означало било або дзвін, то для чого було б тут додавати слово "у залізо"». Поклинаючись на статтю Петра Казанського «О призыве к Богослужению», К. Нікольський зазначає, що в рукописних уставах це слово перекладається *тяжким* або в додаванням – *тяжким ударянням* (К. Никольский. *О колоколах и звоне*, с. 33). Подібно розмірковує М. Скабалланович (М. Скабалланович. *Толковый Типикон*, вып. I, с. 8).

²³ Розрізняють *дзвін* як ударний сигнальний інструмент і *дзвоніння* – дія за значенням *дзвонити* («викликати звуки, удараючи в дзвін, калатаючи дзвінком або б'ючи по деяких предметах»); «*дзвеніння* – дія за значенням *дзвеніти* і звуки, утворювані цією дією» (*Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і гол. ред. В. Бусел. – К., 2005. – С. 219). Ще переклад слів *дзвін*, *дзвону*, *дзвонити* без докладного розтлумачення див.: *Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская Старина»* / редактировал, с добавлением собственных материалов, Б. Гринченко: У 4-х томах, т. 1: *А-Ж*. – К., 1907. – С. 377–378.

²⁴ С. Слобідський. *Закон Божий*, с. 635.

²⁵ К. Никольський. *О колоколах и звоне*, с. 34.

²⁶ С. Слобідський. *Закон Божий*, с. 634–635.

²⁷ Там само, с. 635.

²⁸ М. Скабалланович. *Толковый Типикон*, вып. II, с. 10. Докладно про смисл благовіста, його історію, види, час і порядок використання див.: Там само, с. 6–11.

²⁹ Там само, с. 10.

³⁰ К. Никольський. *О колоколах и звоне*, с. 34.

³¹ С. Слобідський. *Закон Божий*, с. 635.

³² К. Никольський. *О колоколах и звоне*, с. 35.

³³ М. Скабалланович. *Толковый Типикон*, вып. II, с. 48.

³⁴ М. Скабалланович. *Толковый Типикон*, вып. III, с. 52.

³⁵ К. Никольський. *О колоколах и звоне*, с. 35.

³⁶ Як пише М. Скабалланович: цим «підготовляють тих, хто молиться, до слухання Євангелія» та повідомляють, що його читання зійде на всю землю (М. Скабалланович. *Толковый Типикон*, вып. II, с. 240).

³⁷ Там само.

³⁸ С. Слобідський. *Закон Божий*, с. 637.

³⁹ Там само, с. 636.

⁴⁰ Там само, с. 635.

⁴¹ Частий передзвін по кілька разів у кожен ідіофон вважається урочистим дзвонінням (там само, с. 639).

⁴² Дзвінок, яким повідомляють дзвонаря на споруді для ідіофонів про момент дзвоніння.

⁴³ К. Никольський покликається на Типикон, в якому подаються відмінності при творенні дзвонінь із використанням бил. Зокрема, «у суботу страсної седмиці при часі четвертому вдаряє паламар у мале било й присутні співають 3-й, 6-й і 9-й часи разом просто, у притворі, а в 10-му часі клепають у веланке». Далі наводяться приклади використання в афонських монастирях біла й клепала; на Синайських горах ударами палицею по довгому бруску граніту, що висів на шнурах, скликали до Утрени, а биттям у колоду сухого дерева, що висіла поруч, скликали до Вечірни (К. Никольський. *О колоколах и звоне*, с. 39).

⁴⁴ С. Слобідський. *Закон Божий*, с. 639.

⁴⁵ Типик Української Католицької Церкви, укладений о. І. Дольницьким, с. 555.

⁴⁶ Там само, с. 271.

⁴⁷ Там само, с. 387.

⁴⁸ Там само, с. 401.